

жоғары деңгейге көтерген гуманистігін Абайдың ұлылығына тән қасиет деп таныдық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Абай тілі сөздігі. Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы. Алматы, 1968. -616 б.
- [2] Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I, II т.т. Алматы, Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы. Алматы, 1977. -296 б.
- [3] Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Адам. –Алматы: Дайк-Пресс, 2013. – 608 б.
- [4] Сәтпаев Қ.И. Биде қырық кісінің ары, білімі бар / Қазақ ата заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. I-т. Алматы: Жеті Жарғы, 2004. -592 б.
- [5] Нұрманбетова Ж.Н. Ғылым тарихы мен философиясы. Астана: ЖШС «Мастер ПО», 2012. -256 б.

МРНТИ16.01.33

М.Джусупов

Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университетінің еңбегі сіңген профессоры, қазіргі әдеби орыс тілі кафедрасы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ташкент, Өзбекстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТЕРМИНЖАСАМДЫҚ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТІЛ, ТІЛДЕСІМ, ТІЛДЕСІМДІК ҚЫЗМЕТ, ТІЛ МАТЕРИАЛЫ ҰҒЫМДАРЫ

Аннотация. Мақалада тілдің дихотомиясы және полихотомиясы қаралады: а) тіл және тілдесім; ә) тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет; б) тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет, тіл материалы. Осы ғылыми мәселенің А.Байтұрсынұлының еңбектеріндегі орны, тілтанымдық шешімі зерттеледі. Негізгі зерттеу пәні және нысаны ретінде 1912 жылдан бастап 1937 жылға дейінгі А.Байтұрсынұлының тілтанымдық және әдістемелік еңбектері негіз болған. Қазақ тіл білімінің, әдебиеттанымының, әдістемесінің негізін қалаған А.Байтұрсынұлының мұрасында бұл ғылыми мәселе ұғымдар және терминдер статусында маркерленген: тіл, сөйлеу, сөйлесу. Бұл ұғымдар мен терминдер ауызекі де, жазбаша да тілдесімнің түрлерін қамтыған. Мақалада тілдің статикасы мен динамикасының зерттелуі Вильгельм фон Гумбольдтің, Фердинанд де Соссюрдің, Л.В.Щербаның т.б. еңбектеріне сүйеніп жасалған; тілдік дихотомияға және полихотомияға байланысты А.Байтұрсынұлының концепциясы қазіргі қазақ тілтанымындағы

жағдаймен салыстырылады да, олардың бір ғылыми арнада екендігі туралы тұжырым жасалады. А.Байтұрсынұлының тілдің дихотомиялық және полихотомиялық сараптау концепциясы 1914 жылы «Тіл - құрал» еңбегінде көрініс тапқан. Қазақ және басқа түркі тілдеріндегі тіл дихотомиясы мен полихотомиясына арналған ғылыми еңбектердегі, оқулықтардағы синонимиялық политерминдікті және басқа да жағдайды мақала авторы төмендегі ұғымдар мен терминдер жиынтығымен атауды ұсынады: 1) тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет, тіл материалы; 2) тыңдалым, сөйлесім, оқылым, жазылым, іштей тілдесім, аударма тілдесім. Тілдік қатынастың барлық түрлерінің (жиынтығының) жалпылама аталуы ретінде тілдесім термині ұсынылады. Тілдесім, тілдесімдік қызмет терминдері тіл арқылы жасалған қызмет түрлерінің (жиынтығының) жалпылама атауы ретінде ұсынылады. Тілдесім, тілдесімдік қызмет ұғымдары мен терминдері тілдің динамикалық аспекті ретінде қарастырылады. Ғылыми ізденіс барысында бір тілдің бірліктерін өзара салыстыру, бірліктерді тілдер аралық салыстыру әдістері және семантикалық, стилистикалық зерттеу әдістері қолданылған.

Тірек сөздер: тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет, тіл – құрал, дихотомия, полихотомия, термин, салыстыру, эволюция.

М.Джусупов

профессор кафедры современного русского языка, заслуженный профессор Узбекского государственного университета мировых языков, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор, Ташкент, Узбекистан

ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНЫ - ЯЗЫК, РЕЧЬ, РЕЧЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ЯЗЫКОВОЙ МАТЕРИАЛ В ТЕОРИИ ЯЗЫКА И НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АХМЕТА БАЙТУРСУНУЛЫ

Аннотация. В статье рассматривается проблема дихотомии и полихотомии языка в следующих аспектах: а) язык и речь; б) язык, речь, речевая деятельность; в) язык, речь, речевая деятельность, языковой материал. Анализируются работы

А.Байтұрсынұлы основоположника казахского языкознания, лингводидактики, методики и литературоведения с целью выявления и описания его научных воззрений на проблему дихотомии и полихотомии в языке. Работы А.Байтұрсынұлы написаны и изданы начиная с 1912 г. до его репрессии 1937 г. В научном наследии А.Байтұрсынұлы исследуемая проблема представлена в понятиях и терминах – тіл (язык), сөйлеу (говорить), сөйлесу (дословно: разговаривать, общаться т.е. речевая деятельность). Эти понятия и термины в работах А.Байтұрсынұлы охватывают как устную, так

и письменную речь. Автор статьи рассматривает исследуемую проблему, основываясь на работах о дихотомии и полихотомии языка и речи Вильгельма фон Гумбольта, Фердинанда де Соссюра, а также Л.В.Щербы и др. В статье осуществлен анализ терминологического выражения этих понятий в современном казахском языкознании, в котором наблюдается преемственность к пониманию и терминологическому маркированию А.Байтұрсынұлы, что роднит с научными концепциями Вильгельма фон Гумбольта и Фердинанда де Соссюра. А.Байтұрсынұлы осуществил дифференциацию - язык, речь, речевая деятельность на казахском языке в 1914 г. в работе, написанной арабской графикой «Тіл-құрал» («Язык – инструментарий»), т.е. за 19 лет до выхода книги Фердинанда де Соссюра на русском языке «Курс общей лингвистики» (1933 г.). Автор статьи предлагает своё терминологическое обозначение видов речевой деятельности на казахском языке, учитывая допустимость, но нежелательность некоторой синонимической битерминологичности, функционирующей в исследованиях как казахских языковедов, так и языковедов, работающих на материале других тюркских языков. 1) Тіл – язык; тілдесім – речь; тілдесімдік қызмет – речевая деятельность; тіл материалы – языковой материал; 2) Тыңдалым – слушание; сөйлесім – говорение; оқылым – чтение; жазылым – письмо; іштей тілдесім – внутренняя речь; аударма тілдесім – переводческая речь. В процессе проведения научного исследования были использованы методы внутриязыкового сравнения и межязыкового сравнения, а также семантико-стилистический метод и метод лингвистического описания.

Ключевые слова: язык, речь, речевая деятельность, язык – инструментарий, дихотомия, полихотомия, термин, сравнение, эволюция

M. Dzhusupov

Professor of Modern Russian Language Department, Honored Professor of Uzbek State University of World Languages. Uzbek State University of World Languages, doctor of philology, professor, Tashkent, Uzbekistan

THE NOTIONS AND TERMS “LANGUAGE”, “SPEECH”, “SPEECH ACTIVITY”, “LANGUAGE MATERIAL” IN THE THEORY OF LANGUAGE AND SCIENTIFIC HERITAGE OF AHMET BAYTURSYNULY

Annotation. The article focuses on the issues of dichotomy and polychotomy from the following perspective: a) language and speech; b) language, speech, speech activity; c) language, speech, speech activity, language material.

The author analyzes the works by A. Baytursynuly, the founder of Kazakh linguistics, linguodidactics, methodology and literary criticism, with the purpose of determining and describing his scientific views on the issue of dichotomy and polychotomy. In the scientific heritage of A. Baytursynuly, the issue of dichotomy and polychotomy is presented by the notions and terms – til (language), so'iley (speak), so'ilesu (communicate through speech, i.e. speech activity). The author considers these issues on the basis of the works devoted to the dichotomy and polychotomy by W. von Humboldt, F. de Saussure and L.V. Scherba. The article presents the analysis of terminological nomination of these notions in contemporary Kazakh linguistics, which is characterized by the continuity of terminological traditions of A. Baytursynuly and is closely related to the conceptions of W. von Humboldt and F. de Saussure. A. Baytursynuly differentiated language, speech, speech activity in the Kazakh language in 1914 in the work “Til-qural” (“Language – Instrumentation”) written in Arabic script, i.e. 19 years before the publication of the book by Ferdinand de Saussure in Russian “Course in General Linguistics” (1933). The author of the article puts forth his own terminological designation of the types of speech activity in the Kazakh language, taking into account the admissibility, but undesirability of some synonymous terminological nominations, functioning in the studies of both Kazakh linguists and linguists working on the material of other Turkic languages. 1) Til – language; tildesim – speech; tildesimdik qyzmet – speech activity; til materialy – language material; 2) Tyn'dalym – listening; so'ilesim – speaking; oqylym – reading; jazylym – writing; ishtei tildesim – inner speech; audarma tildesim – translation speech. In the research process, the methods of intra-linguistic comparison and inter-linguistic comparison, as well as the semantic-stylistic method and the method of linguistic description have been used.

Keywords: language, speech, speech activity, language-instrumentation, dichotomy, polychotomy, term, comparison, evolution.

Кіріспе. Тіл – құрал, яғни адамның негізгі қарым-қатынас жасайтын дүниесі. Адам – тіл әлемінде, тіл – адам әлемінде. Тіл статикасы бар, тіл динамикасы бар. Тіл динамикасының нәтижесі – тіл материалы. Адамның сана-сезімінде тіл бірліктерінің инварианттық (өзгермейтін нұсқалары) және вариациялық, варианттық (қарым-қатынас сәтіне байланысты септікте, шақ категориясында т.б. өзгертін нұсқалары) бір дүние болып қалыптасқан. Олар – психобейнелер (фонологиялық (сингармофонологиялық), лексикалық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік, т.б.) [Бодуэн де Куртенэ, 1963, Т.2, с.163-172; Джусупов, 1995; 1998] тіл бірліктерінің парадигматикалық, синтагматикалық жиынтықтары әр индивидтың және жалпы ұлттың сана-сезімінде бір түрлі болып жайласқан, бір түрлі болып қызмет атқарады, сондықтан сол тілді тұтынушылардың бәрі бір-бірін толық түсінеді, бір-бірімен бір түрлі тіл

бірліктерінің инвариант, вариация, варианттарымен қарым-қатынас жасайды [Джусупов, 1991; 1995; 1998].

XIX ғасырдың соңында, XX ғасырдың басында және ортасында тілдің дихотомиясын, полихотомиясын тіл біліміне теория, тілдің өмір сүру, қызмет атқару негізі ретінде еңгізген мамандар – Вильгельм фон Гумбольдт [2000], Фединанд де Соссюр [1933; 2000], Л.А. Щерба [1964] т.б.

А.Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінде жалпы тілтанымдық, әдістемелік теориялардың негізін қалаушы ретінде [Джусупов, 1995; 1998; 2015; Ұлттық рухтың ұлы тіні, 1999; Яковлев, 1928; Indeborg Baldauf, 1993] осы үлкен ғылыми мәселеге де көңіл бөлген. Сондықтан А.Байтұрсынұлының тілтанымдық және әдістемелік еңбектерінде тілдің дихотомиялық, полихотомиялық жағдайы туралы мәлімет бар. Олардың түрлері терминдермен маркерленген (тіл, сөйлеу, сөйлесу).

Қазіргі қазақ тілтанымы үшін де, әлемдік тілтанымы үшін де тілдің дихотомиялық және полихотомиялық дифференциялануы негізгі ғылыми база болып қалыптасқан. XX ғасырдың бірінші ширегінен бастап бұл мәселені зерттеуде, оның нәтижесінде үлкен ғылыми эволюциялар орын алды. Енді осы мәселенің қазақ тілтанымының эволюциялық процесінде қалай, қандай деңгейде орын алғанын қарастырайық.

Тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет, тіл материалы. XIX ғасырдың соңғы ширегінде және XX ғасырдың бірінші ширегінде тіл білімінің екілік, үштік және төрттік дихотомиясы пайда болды (тіл, тілдесім; тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет; тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет, тіл материалы). Тілдің осындай екілік, үштік, төрттік полихотомиясы А.Байтұрсынұлының еңбектерінде орын алған ба, алмаған ба? Орын алса, қай деңгейде? Мәселе де, сұрақтар да күрделі болғандықтан, біз тілдің осы ғылыми аспектіне байланысты ізденістер жүргізуді жөн көрдік.

А.Байтұрсынұлы еңбектерінде («Тіл – құрал» т.б.) *тіл, сөйлеу* және *сөйлесу* терминдері үш түрлі ұғымды білдірген (Байтұрсынұлы, 1914; 1992. – 141-144-б; 1928; 1992. – 173-176-б.; 1925; 1992, 173-188 бб; 1926; 1992, 91-138 бб).

1. Тіл – адамдардың бір-бірімен тілдесімдік қарым-қатынас жасайтын құралы.

2. Тіл – адамдарға білім беретін құрал.

3. Тіл – адамдардың білім алу құралы.

Яғни А.Байтұрсынұлы тілді «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын құралының бірі...» деп түсінген (А.Байтұрсынұлы, 1914; 1992. – 144-б.). А.Байтұрсынұлы тілдің динамикасына қатынасты екі термин қолданған: 1) сөйлеу; 2) сөйлесу.

Сөйлеу терминін Ахаң «бір ойды мазмұндайтын бірнеше сөйлем» ретінде анықтаған. Ахаңның *сөйлеу* терминін бұлай түсінуі, ең алдымен, қазіргі тіл біліміндегі абзац, күрделі синтаксистік бөлшек түсініктеріне сай (яғни мәтіннің бірнеше фразалардан құрастырылған бөлшегі), сондықтан

сөйлеу ұғымы, тілдесім (речь) ұғымына өте жақын болып тұр (бірақ толық сай емес).

Сөйлесу терминін Ахаң қазіргі қазақ тіл білімінде қолданатын *сөйлеу* (речь) терминінің мағынасына толық сәйкес пайдаланған сияқты. Бұл жайында Ш.Жалмаханов және Ж.Ысмағұлов пікір айтады (Жалмаханов, Ысмағұлов 1997. – 7-б.). Бұл А.Байтұрсынұлының тілші ретінде тіл және тілдесім дихотомиясын толық айырмаса да, айыру жолының соңына жетіп қалғанының дәлелі.

Вильгельм фон Гумбольдт тілдің бір күйде тұра бермейтінін айтқан: «Язык есть не продукт деятельности (ergon), а деятельность (energeia)... Каждое поколение получает от предыдущего язык в готовом виде, но в этих готовых формах содержится все для обновления языка и вечного движения его в результате человеческого творчества...» (Гумбольдт, 1859. Қараңыз: Кондрашев, 1979. – 50-б.). Яғни «Язык как масса всего произведенного речью не одно и то же, что самая речь в устах народа» (Гумбольдт, 1859. Қараңыз: Реформатский, 1967. – 33-б.). Бұл жайында Н.А.Кондрашев былай деп жазады: «Подобная трактовка языка Гумбольдтом предвосхищает последующее разграничение диахронии и синхронии, на котором настаивали Бодуэн де Куртенэ и в особенности Соссюр...» (Кондрашев, 1979. – 50-б.). Сонымен, Гумбольдт тілдің қарым-қатынас құралы ретінде қоғамдық маңызы бар екенін, тілдің диахрониясы мен синхрониясы бар екендігін, тілдің бір күйде емес, екі түрлі күйде болатындығын анықтады.

Тіл теориясы тарихында тілдік дихотомиясы жайындағы ғылыми ұстанымды Ф. де Соссюрдың атымен жариялайды. Негізінде мұндай пікір Соссюрден бұрын да айтылған (Гумбольдт, Штейнталь, Потенбня, Бодуэн де Куртенэ, Фортунатов, Щерба, Смирницкий т.б.). Бірақ тек Соссюрдың «Курс общей лингвистики» еңбегінде бұл пікір тілтанымдық теорияның негізгі базисі болып қалыптасты [Арутюнова, 2000].

Тілдің екі түрлі күйінің тіл білімінде пікір және теория ретінде қалыптасуының тарихы жайында әңгімелегенде, осы көзқарасты ұстанатын тілшілер көп (Қараңыз: Стилистический энциклопедический словарь русского языка, 2003. – 332-333-б.)

Ф. де Соссюр үшін үш түрлі ұғым бар: *тіл* (язык – *langue*), *тілдесім* (речь – *parole*), *тілдесімдік қызмет* (речевая деятельность – *langage*) (Соссюр, 1933. – 39-б.).

Л.В.Щерба жоғарыда көрсетілген үш түрлі ұғым классификациясын интерпретациялады. Ғалымның концепциясы бойынша, мынадай үш ұғым бар: *тіл системасы* (жүйесі), *яғни тіл*, *тілдесімдік қызмет*, *тіл материалы* (Щерба, 1964. – С.361-373). (Бұл көзқарастың тегі (тіл материалының қосылуы) Вильгельм фон Гумбольдтің еңбектерінен өрбіп шығады).

Ф.де Соссюр мен Л.В.Щербаның түсінуіндегі айырмашылық, біздің ойымызша, мынада:

а) Ф. де Соссюрдің *тілдесімдік қызмет ұғымы мен тілдесім ұғымы* Л.В.Щербаның классификациясында бір ұғымның құрамына енді. Ол – *тілдесім қызметі* ұғымы;

ә) Ф. де Соссюрдың *тіл* ұғымымен Л.В.Щербаның *тіл жүйесі (системасы)* ұғымы бір мағынаны білдіреді, себебі тіл – ең алдымен жүйе;

б) Л.В.Щербаның *тіл материалы* ұғымын енгізуі – өзіндік көзқарастың белгісі. Тіл материалын Л.В.Щерба тілдесімнің (речьтің) дыбыстық я графикалық таңбалануының нәтижесі, қорытындысы деп түсінген (фиксированный результат звуковой или письменной речи).

Сонымен, Ф.де Соссюр мен Л.В.Щербаның тіл ұғымын түсінулерінде айырмашылық болғанымен, ол айырмашылықта тілдің екі түрлі сипатта екеніне, қоғамдық-әлеуметтік қызмет құралы екеніне байланысты қайшылық жоқ.

Біз осы еңбектерді зерттеп тілдің төрт түрде өмір сүретінін көріп тұрмыз. Сондықтан тілдің екі түрде қызмет ету негізінде төрт түрін ұсынып тұрмыз: 1) тіл (язык в статике); 2) тілдесім (речь, т.е. язык в динамике); 3) тілдесімдік қызмет (речевая деятельность); 4) тіл материалы (мәтіндер: кеше мен бүгінді, ертеңді байланыстыратын жазылым, дыбысталым дүние). Көп жағдайда тіл білімі саласында тілдесім мен тілдесімдік қызметті бір дүние ретінде анықтайды – тіл динамикасы деп. Осы дәстүрлі көзқарасқа сүйенсек, онда тіл төрт түрде қызмет атқарады.

Енді, осы негізгі тілтанымдық мәселелердің, біріншіден, А.Байтұрсынұлының ғылыми ізденістеріндегі орнын, түсіну деңгейін, өзіндік көзқарасын, екіншіден, бұлардың қазіргі қазақ тілтанымындағы терминделуін талдайық.

1. *Тіл* (язык – langue) терминінің мағынасы А.Байтұрсынұлының қолдануында жалпы тіл білімінде қалыптасқан мағынамен бірдей: тіл – адамдарның, қоғамның негізгі жасайтын қарым-қатынасын, ойлау қабілетін дамытатын, мәдени және тарихи дәстүрлер қорын ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп жалғастыратын құрал; арнайы семиотикалық (таңбалық) жүйе.

А.Байтұрсынұлының тілді осы мағынада түсінгенін мына жайлар дәлелдейді:

а) А.Байтұрсынұлы тілді әлеуметтік, қоғамдық құрал деп түсінген, себебі ол адам қоғамына арнап тілді үйрететін оқулықтар жасаған;

ә) А.Байтұрсынұлы тілді арнайы семиотикалық (таңбалар) жүйесі ретінде түсінген, себебі тілдік және тілдесімдік таңбалар жүйесін жасаған (алфавит, әліппе, графика, орфография ережелері, атаулар (терминдер) т.б.). А.Байтұрсынұлы жасаған 310 терминнің 110 бүгінде қазақ тіл білімінде толымды дүние деңгейінде қолданылады.

б) А.Байтұрсынұлы тілді адамзаттың, ұлттың мәдени және тарихи қорын, дәстүрлерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін құрал ретінде түсінген, себебі оқулықтарында ата-бабаларымыздың мәдени және тарихи мұрасын жас ұрпаққа жеткізу үшін, қазақ ауыз әдебиеті мен тарихынан тиісті

материалды (эпос, аңыз, ертегі, мақал-мәтелдер, тарихи оқиғалар) ұтымды қолданған;

в) А.Байтұрсынұлы тілді жеке адамның және жалпы адамзаттың ойлау қабілетін дамытатын құрал ретінде түсінген, себебі:

– тілдік қарым-қатынаста адам алдымен сұрақ қойып, сұраққа жауап беріп үйренуі керек: бұл қызмет ойды, іс-әрекетті талап етеді, ал мұндай әрекет адамның ойлау қабілетін дамытады;

– тілдік қатынаста адам білген, көрген, естіген оқиғаны, затты, құбылысты қоғамның басқа мүшелеріне тіл арқылы жеткізіп үйренуі керек: бұл әрекет хабарлау дағдысын қалыптастырады; әңгімелеу, тұжырымдау, сипаттау, әңгімені қысқарту және кеңейту тілдесімнің қисынын бұзбай, бір логикалық арнада жеткізу әрекеттерін қалыптастырады. Мұндай шығармашылық іс-әрекеттерді жүзеге асыру – тікелей ойлау қызметінің нәтижесі.

Сонымен, А.Байтұрсынұлы тіл ұғымын жан-жақты, кең және терең түсінген, осылай түсінуінің негізінде Ахаңның нақ ғылыми және ғылыми-әдістемелік ізденістерінің сапасы биік болған.

2. *Тілдесім* (М.Джусуповтың термин қорында), *сөйлеу* қазіргі қазақ тілтанымының термин қорында (Аханов, 2003; Қордабаев, 1983; Хасенов, 1990).

Тілдесім (речь) термині қазіргі тіл білімінде (О.С.Ахманованың сөздігі бойынша) былай анықталады: «...2. Та или иная разновидность общения при помощи языка, определяемая в своих свойствах обстоятельствами и целью коммуникации. *Речь бытовая. Речь деловая...* 3. Одна из видов синтаксического построения высказывания. *Речь авторская...*» (Ахманова, 1966. – 386-387- б.).

Сорос-Қазақстан қоры «Ғылым» баспасында шығарған «Тіл білімі сөздігі» («Словарь по языкознанию») кітабында тілдесім ұғымы, термині сөйлеу терминімен беріліп былай анықталады: «Сөйлеу... – дыбыстау арқылы (іштей сөйлеуді қоса) немесе жазбаша түрде қандай да бір ойды баяндау. Сөйлеу дегенде сөйлеу процесі, сондай-ақ оның нәтижесі түсініледі, яғни *Сөйлеу ережесі*, айтылған сөздің есте қалуы немесе жазылуы бұл құбылыстың қорытындысы ретінде танылады. Әдетте сөйлеу жалпы сипаттамасы оны *Тілге* қарсы қою арқылы түсіндіріледі...» (Тіл білімі сөздігі, 1998. – 309-310-бб.). Тілдесім (речь) ұғымын, түсіндірмесін бергенде орыс тіліндегі терминологиялық сөздіктерде оны тілге қарсы қоймайды, сондықтан «Тілге қарсы қою» деген сөз тіркесі қолданылмайды: «Тілге қарама-қарсы жайғастыру, орнату, қою» мағынасындағы сөздер, сөз тіркестері қолданылады, яғни негізгі мағына біріне-бірі қарсы болу емес, қарама-қарсы позицияда жайласу. Бұл жағдайда бірінші орынға позиция ұстанымы шығып тұр: «...Общая характеристика речь обычно дается через противопоставление её языку» [Тіл білімі сөздігі, 1998, б.312]. Тілдесім (сөздікте: сөйлеу) тілге қарама-қарсы жайғасады, жайғастырылады,

қойылады (салыстыру арқылы ерекшеліктерін айқын көрсету үшін). Сондықтан сөздіктің осы мәселеге арналған қазақ тіліндегі лұғаттық мақаласында «Әдетте сөйлеудің жалпы сипаттамасы оны Тілге қарама-қарсы қою арқылы түсіндіріледі» деген жөн болар еді, себебі қарама-қарсы жайғастырылғандардың, қойылғандардың біріне-бірі қарсы болуы мүмкін емес. Қарама-қарсы позициядағылар бірін-бірі толықтырады. Сондықтан тіл мен тілдесім әрқаз бірін-бірі толықтырып тұрады: статика динамиканы, динамика статиканы (тіл тілдесімді, тілдесім тілді).

А.Байтұрсынұлының *тілдесімді* түсінуінде сол ұғымдардың барлығы бар:

а) *тілдесім* – индивидтің тіл құралдарын қарым-қатынас үшін қолдану қызметі. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде қазақ тілі құралдарын тілдесім процесінде қалай қолдану керек екенін көрсеткен. Осы процесті бірнеше түрге бөліп, әр түрінің ерекшеліктерін анықтаған; әр түрінде қолданылатын тіл бірліктеріне атау берген, қасиеттерін сипаттаған: *ауызекі тілдесім, жазба тілдесім...*;

ә) *тілдесім* – тілдік қарым-қатынастың әлеуметтік мақсаттарына байланысты бірнеше түрге бөлінеді. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде тілдің әртүрлі әлеуметтік салаларда қызмет атқаратынын ескеріп, тұрмыстық қарым-қатынас тілдесімнің ерекшеліктерін, ресми тілдесімнің ерекшеліктерін, көркем әдебиет тілдесімнің ерекшеліктерін, ... зерттеп, сол әлеуметтік салалардың тілдесім түрлерін, ғылыми-әдістемелік негіздерін жасаған. (Қараңыз: А.Байтұрсынұлы, 1914; 1992);

б) А.Байтұрсынұлы еңбектерінде тілдесімнің синтаксистік ерекшеліктеріне байланысты ізденістер де жүргізген. Мысалы, төл сөзді (прямая речь) төлеу сөзден (косвенная речь) айырған (А.Байтұрсынұлы, 1914; 1992).

Сонымен, А.Байтұрсынұлының еңбектерінде *тіл, сөйлеу, сөйлесу* терминдері қолданылады. Осы үш термин, біздің ойымызша, Ахаңның ізденістерінде қазіргі жалпы тіл білімінде қалыптасқан *тіл (язык – langue), сөйлеу*, яғни *тілдесім (речь – parole), сөйлеу әрекеті* (қызметі), яғни, *тілдесімдік қызмет (әрекет)* (речевая деятельность – language) терминдерінің орнына қолданылған. Бірақ А.Байтұрсынұлы тілдесім мен (сөйлеу) тілдесімдік қызметті теориялық деңгейде нақты айырмаған. Оның себебі мынада: ХХ ғасырдың бірінші ширегінде, ал кейбір жағдайларда бірінші жартысына дейін көп тілшілер мен әдістемешілер бұл екі ұғымды бір ұғым деп түсінген (айырмаған), яғни А.Байтұрсынұлының осы лингвистикалық ұғымдарды дәл анықтап айырмауы сол кездегі тіл білімінің даму деңгейімен байланысты. Мысалы, *тіл, тілдесім (сөйлеу), тілдесімдік қызмет* ұғымдарын анықтап, тіл біліміне нықтап енгізген ғалым – Фердинанд де Соссюрдің осы мәселеге қатысты еңбегі 1916 жылы жарияланды («Cours de linguistique generale»). Ал орыс тіліндегі нұсқасы («Курс общей лингвистики») Мәскеуде 1933 жылы баспадан шықты. Осы

жағдайға көңіл аударатын болсақ, онда А.Байтұрсынұлынан сол кездегі (1900-1930 жылдары) жалпы тіл білімінде әлі толық қалыптаспаған теорияны білуі керек екендігін, сол теорияның ұғымдарын, терминдерін қолдану керек екендігін талап етуіміз әділдікке жатпайды. Бірақ, соған қарамастан (Соссюрдің кітабының орыс тілінде шыққан нұсқасынан 19 жыл бұрын) А.Байтұрсынұлының еңбектерінде осы үш негізгі тілтанымдық ұғымға арналған атаулары бар. Бұл дерек Аханның сол кезде қазақ тіл білімінде, жалпы түркі тіл білімінде тілдік трихотомия концепциясын түсінуге, ашуға ең жақын тұрған ғалым екендігін дәлелдейді.

Тыңдау (тыңдалым – слушание), оқу (оқылым – чтение), жазу (жазылым – письмо) сөйлеу (сөйлесім – говорение). Осы терминдер А.Байтұрсынұлының еңбектерінде тілдесім қызметінің түрлерінің атаулары ретінде көрсетілмеген. Бірақ тіл үйретуге арналған жаттығуларында оқылымға, тыңдалымға, жазылымға, сөйлесімге арналған тапсырмалар үлкен орын алады. (Байтұрсынұлы, 1928; 1992. – 49-89-бб, 1914; 1992, 141-171). Яғни А.Байтұрсынұлы тіл теориясы деңгейінде тілдесім қызметінің түрлерін арнайы атамағанымен, жалпы ғылыми-әдістемелік концепциясында тыңдалым мен оқылымды, сөйлесім мен жазылымды тілдесім қызметінің жеке түрлері ретінде түсінген. Солардың ерекшеліктеріне бейімделген әдістемелік ізденістер жүргізген. Яғни А.Байтұрсынұлы қазақ тілтанымында және жалпы түркітануда бірінші болып тілдесімді, яғни тілдесімдік қызметті (речь, речевая деятельность) лингвистикалық және әдістемелік мақсатында түр-түріне бөліп анықтаған.

Осы үлкен тілтанымдық мәселе қазіргі қазақ тіл білімінде өз шешімін тапқан. Бірақ бірнеше сұрақ туады: Ол шешімнің ғылыми деңгейі қандай? Ол ұғымдардың атаулары (терминдері) қандай? Бұл терминдерге тілшілердің көзқарастары қандай? Осындай сұрақтарға жауап беру үшін, біз осы мәселенің қазіргі қазақ тілтанымындағы дәстүрлі ғылыми шешімімен қатар сол дәстүрлі ғылыми шешімді интерпретациялап жатқан мамандардың пікірлеріне де көңіл бөлмекпіз.

Қазіргі қазақ тілтанымында *тіл – сөйлеу – сөйлесу әрекеті* (қызметі) терминдері қалыптасқан.

Тіл (язык – langue) ұғымының терминіне қатысты екі түрлі пікір байқалмайды.

Сөйлеу (речь – parole) ұғымының терминіне қатысты да (*сөйлеу* термині) қазақ тіл білімінде толық бір пікір қалыптасқан. Мысалы, 1998 жылы баспадан шыққан «Тіл білімі сөздігінде» осы тілдесім ұғымын атау үшін *сөйлеу* термині қолданылған (Тіл білімі сөздігі, 1998.– 311-312-бб.). Бірақ, біздің ойымызша, *сөйлеу* термині *тілдесім* термині қамтитын ұғымды толық қамтымайды, себебі:

біріншіден, *сөйлеу* сөзі, дыбыстау арқылы жасалатын тілдік қарым-қатынасты білдіреді;

екіншіден, *сөйлеу* сөзі, дыбыстау арқылы жасалған тілдік қарым-қатынас процесін білдіреді.

Сонымен, *сөйлеу* сөзінің мағынасы қазақ тілінде тілдік қарым-қатынастың тек ауызша түрін қамтыған, жазбаша түрін қамтымаған. «Тіл білімі сөздігінде» былай деп жазған: «Сөйлеу... – дыбыстау арқылы (іштей сөйлеуді де қоса) немесе жазбаша түрде қандай да бір ойды баяндау...» (Тіл білімі сөздігі, 1998. – 311-б.). Сөздіктің қазақша бөліміндегі мұндай анықтама – жасанды, себебі *сөйлеу* сөзінің мағынасында жазбаша тілдесім ұғымы жоқ.

Речь (сөйлеу – *parole*, яғни тілдесім) терминінің қазақша нұсқасын сөздікке дайындағандар сол сөздіктегі *речь* терминінің орысша түсіндірмесін бұлжытпай қазақ тіліне аударған. Салыстырыңыз: «Речь... – конкретное говорение, происходящее в звуковой (включая внутреннее проговаривание) или письменной форме...» (Тіл білімі сөздігі, 1998. – 311-б.). Орыс тілінде «речь» термині ауызша да, жазбаша да тілдесімді қамтиды. Қазақ тілінде «сөйлеу» термині тек ауызша тілдесімді қамтиды.

Енді осы дәстүрлі *сөйлеу* (*жаңашыл тілдесім*) термині жайындағы көзқарасымызды нақты ұсыныстармен жалғастырмақпыз. Біздің ойымызша, *речь* – *parole* ұғымының термині ретінде қазақ тіл білімінде *сөйлеу* терминін емес, *тілдесім* терминін қолдану керек. Себебі *тілдесім* терминінің семантикасы тілдік қарым-қатынастың барлық түрлерін қамтиды (ауызшасын да, жазбашасын да).

1) *тілдесім* – ауызша тілдесім, яғни сөйлеу, сөйлесу: дыбыстау арқылы қарым-қатынас жасау;

2) *тілдесім* – жазбаша тілдесім, яғни жазу (жазылым): жазу арқылы қарым-қатынас жасау;

3) *тілдесім* – тыңдау тілдесімі, яғни тыңдалым: тыңдау арқылы қарым- қатынас жасау;

4) *тілдесім* – оқу тілдесімі, яғни оқылым, оқу арқылы қарым-қатынас жасау;

5) *тілдесім* – іштей тілдесім, яғни іштей сөйлеу, сөйлесу, іштей дыбыстау арқылы, есіткізбей өзімен өзі, я біреумен қарым-қатынас жасау;

б) *тілдесім* – аударма тілдесім, яғни ауызша я жазбаша аударма жасау арқылы қарым-қатынас жасау.

Іштей тілдесім мен аударма тілдесімді (внутренняя речь, переводческая речь) тілдік қарым-қатынастың дербес түрлері ретінде психолінгвистердің ізденістерінің нәтижесі бойынша ұсынылды.

Қазіргі қазақ тіл білімінде *тілдесім* терминінің бұл мағынада емес, басқа мағынада қолданылуы кездеседі. Мысалы, Ф.Ш.Оразбаеваның еңбегінде: «Тілдік қарым-қатынасқа түсіп, өзара пікірлесуінің нәтижесінде бірінің ойын бірі түсініп қана қоймай, сонымен қатар өмірлік тәжирибелерді, дағдыларды, әртүрлі іс-әрекеттерді де бірігіп меңгеруі» (Оразбаева, 1996, 24-б.). *Тілдік* терминінің

анықтамасында автордың ойы тілдік ұғымнан, тілдік қарым-қатынастан тыс шыққан. Тілдесім процесінің семантикасына өмір сүру тәжірибесін де, өмір сүру дағдысын да, өндірістік іс-әрекетті де енгізген. Әрине, жеке адам және социум тілдесім арқылы өмірлік тәжірибе жинақтайды, бірақ ол – тілдесім процесінің өзі емес.

Ф.Ш.Оразбаева *речь – parole* терминінің баламасы ретінде қазақ тіл білімінде қалыптасқан, дәстүрлі *сөйлеу* терминін қолданады, яғни Ф.Ш.Оразбаеваның концепциясында *сөйлеу* және *тілдесім* терминдері синоним ретінде де қарастырылмайды.

Сонымен, қазіргі қазақ тілтанымында *речь – parole (тілдесім)* термині қамтитын мағынаны дәстүрлі *сөйлеу* термині толық білдіре алмайды. Ол мағынаны *тілдесім* термині қамтиды.

Фердинанд де Соссюр тіл біліміне енгізген негізгі ұғымдардың ішінде *langage (речевая деятельность)* ұғымы бар. Осы ұғымды А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде *сөйлесу* терминімен атаған сияқты, себебі жазумен, ауызбен сөйлесу деп сөйлесудің екі түрін көрсетеді. Яғни А.Байтұрсынұлы жалпы тіл біліміндегі *parole (речь – тілдесім)*, *langue (речевая деятельность – тілдесімдік қызмет)* екі ұғымды бір *сөйлесу* терминімен атаған сияқты, себебі Ахаңның терминдер номенклатурасында *сөйлесу* термині жалпы тілдесімді (тілдік қарым-қатынасты) білдіреді.

Қазіргі қазақ тіл білімінде *langage (речевая деятельность – тілдесімдік қызмет)* ұғымының атауы, біздің ойымызша, бір доминанттық түрде қалыптаспаған. Мысалы:

1. Тіл білімі сөздігінде осы ұғымды (тілдесімдік қызмет) қазақ тілінде былай терминдеген: «Сөйлеу іс-әрекеті ф. language – тіл арқылы жүзеге асатын коммуникативтік әрекет...» (Тіл білімі сөздігі, 1998. – 309-б.).

2. Ф.Ш.Оразбаеваның еңбегінде тілдесімдік қызмет ұғымы *сөйлесім әрекеті* терминімен аталған: «Сөйлесім әрекеті – белгілі бір ойды, хабарды не деректі баяндау және оны екінші біреуге жеткізу арқылы онымен түсіністікке жету» (Оразбаева, 1996. – 22-б.).

Осы екі анықтаманың ұқсастығы да, айырмашылықтары да бар.

1. *Ұқсастығы*: екі анықтаманың да негізгі мағынасы – тілдік қарым-қатынас ұғымы.

2. *Айырмашылықтары*:

а) Тіл білімі сөздігінде *сөйлесу*, *сөйлесім*, *тілдесім* терминдері қолданылмай, *сөйлеу* термині қолданылған;

ә) Тіл білімі сөздігінде *әрекет*, *қызмет* терминдері қолданылмай, *іс-әрекет* (қос сөзден жасалған) термині қолданылған;

б) Ф.Ш.Оразбаеваның еңбегінде *тілдесім*, *сөйлеу терминдері* емес, *сөйлесім* термині қолданылған; *іс-әрекет* (қос сөз емес), *әрекет* (түбір сөз) термині қолданылған.

Тілдік қарым-қатынасты жалпылама атау үшін Ф.Ш.Оразбаева *сөйлесім әрекеті* күрделі терминді қолданған. Бұл қолданыстың ерекшелігі

– *сөйлесім* терминінің қолдануында, яғни автор, біріншіден, жаңа термин жасаған (*сөйле+сім*), екіншіден, жаңа терминді тілдік қарым-қатынастың барлық түрлерін (жиынтығын) атау үшін қолданған. Автордың осы тұжырымының біріншісін (жаңа термин жасау) толық қолдаймыз. Автордың екінші тұжырымына қосыла алмаймыз: *сөйлесім* термині тілдік қарым-қатынастың барлық түрлерін білдіре алмайды, себебі *сөйле* сөзінен жасалған *сөйлеу сөзі*, тек ауызша (дыбыстау арқылы) жасалатын тілдік қарым-қатынасты білдіреді

Сонымен, жоғарыдағы талдаудың нәтижесі мынандай: *сөйлесім*, *сөйлесім әрекеті* терминдері де, *сөйлеу іс-әрекеті* термині де мағыналық жағынан, тілдік қарым-қатынастың барлық түрін қамти алмайтын болып тұр. Сондықтан *language (речевая деятельность)* ұғымын қазақ тіл білімінде, бүгінде жиі қолданысқа енгізген *тілдесімдік қызмет* термині ғана толық қамтитыны дәлелденіп тұр.

Қазақ тіл білімінде тілдесімнің, тілдесімдік қызметінің түрлерінің төртеуінің терминдерін Ф.Ш.Оразбаева жасаған (Оразбаева, 1996. – 22-23-бб.): *айтылым* (говорение), *жазылым* (письмо), *оқылым* (чтение), *тыңдалым* (слушание). Зерттеулерінде негізгі бағыт – әдістемелі бағыт (қазақ тілі әдістемесі), сондықтан тілдік қатынас 4 түрлі болып қалыптасқан. Бұл жағдай орыс тілі әдістемесінде өткен ғасырдың ортасында терең және кең зерттелген, сүйтіп әдістемелік сөздіктерде арнайы лұғаттық мақалалар деңгейінде орын алған (қараңыз: Азимов, Щукин, 1999; Щукин 2007). Ф.Оразбаеваның ұсыныстарында мынандай негізгі ерекшелік байқалады: *сөйлесім* емес, *айтылым*, себебі Ф.Ш.Оразбаева *сөйлесім* терминін «жалпы тілдік қарым-қатынас» мағынасында қолданады. Сонымен, Ф.Ш.Оразбаеваның концепциясы бойынша – *айтылым*, *жазылым*, *тыңдалым*, *оқылым*.

Біздің ойымызша, *айтылым* терминінің орнына *сөйлесім* терминін қолдану керек (*ауызша, яғни дыбыстау арқылы қарым-қатынас жасау*). Сонда бұлай болады: *сөйлесім*, *жазылым*, *тыңдалым*, *оқылым*. Ал *айтылым* терминін өз мағынасында («высказывание» ұғымында) қолдану керек.

Іштей тілдесу мен аударманы (внутренняя речь, перевод) Ф.Ш.Оразбаева тілдесімдік қызметтің жеке түрлері ретінде қарастырмаған, сондықтан оларға терминдер арнамаған.

Біз осы екеуінің ішінде тілдесімдік қызмет термині тілтанымдағы қолданыста доминанта болады деп ойлаймыз.

Қорыту. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі *тіл*, *тілдесім*, *тілдесімдік қызмет* ұғымдарының қалыптасуы А.Байтұрсынұлының еңбектерінен басталады. Ахаң бірінші болып қазақ және жалпы түрлі тіл білімінде тілдің екі, үш түрлі сипатта (дихотомия, трихотомия) болатынын байқаған және сол ұғымдарға ХХ ғасырдың басындағы тілтанымның даму деңгейіне лайықты терминдер жасаған (*тіл*, *сөйлеу*, *сөйлесу*). Тілтанымындағы үш

негізгі ұғымды (жоғарыда аталған) Ахаң бір жағдайда екі терминмен, бір жағдайда үш терминмен атаған: *тіл, сөйлеу, сөйлесу*.

Қазіргі қазақ тіл білімінде тілдің статикалық және динамикалық ерекшеліктері терең және кең зерттелген. Әлем тілтанымдағыдай үш терминмен атайық: *тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет*. Бұл ұғымдардың, терминдердің қазақ тіл білімі тарихында жан-жақты зерттеліп дамуы, Вильгельм фон Гумбольдтің, Фердинанд де Соссюрдің, Л.В.Щербаның, ... әлемдік еңбектерінің әсері десек қателеспейміз. Сол қатарға А.Байтұрсынұлының да атын жазуымыз керек, себебі тілдің екілік дихотомиясы және үштік полихотомиясы әлемдік тілтанымда әлі нық қалыптастаған кезде, Ахаң қазақ тілі материалы негізінде жанаша ғылыми ізденістер жүргізіп, сол ұғымдарды да, сол ұғымдармен тектес ұғымдарды да жасап, олардың терминдік атауларын да қазақ тіл біліміне, қазақ тілі әдістемесіне енгізді. Төртінші ұғымды (тіл материалы) А.Байтұрсынұлы терминмен маркерлемеген, бірақ еңбектерінде тіл материалын теориялық та, әдістемелік те бағытта жоғарғы деңгейде қолданған. Яғни тіл материалы ұғымын имплицитті түрде қабылдаған, сондықтан, тіл бірліктерін парадигматикалық, синтагматикалық құбылыс түрінде зерттеген.

Еңбекте зерттелген тілтанымдық ұғымдар мен терминдердің номенклатурасы төмендегі графикалық кестелерде тезистік нұсқада берілді.

Кесте №1. Тілдің дихотомиялық, полихотомиялық түрлері (орыс тілі материалымен салыстырма түрінде)

Тіл, тіл дихотомиясы, полихотомиясы, тіл материалы.
Тіл – язык; тілдесім – речь; тілдесімдік қызмет – речевая деятельность; тіл материалы – языковой материал.

Түсіндірме:

1) **Тіл** – тілдің статикалық жағдайы, яғни тіл бірліктерінің қолданылмаған, қызмет атқармаған жағдайы.

2) **Тілдесім** – тілдің динамикалық жағдайы, яғни тіл бірліктерінің қолданылған, қызмет атқарған жағдайы.

3) **Тілдесімдік қызмет** – индивидтің, социумның тіл құралдарын ауызекі я жазбаша пайдаланған (жұмсаған) жағдайы. Адамның бұл қызметі тілді өзінің динамикалық жағдайына алып барады.

4) **Тіл материалы** – тіл бірліктерінің қызмет атқаруының нәтижесі, яғни тілдесім, тілдесімдік қызмет жасағанның негізгі қорытындысы (мәтіндер: графикалық жазылған мәтіндер; акустикалық аппараттарда сақталған дыбыстау арқылы жасалған мәтіндер).

Кесте №2. Тіл біліміндегі тілдесім түрлерінің ұғымдары, терминдері

Тілдесім: тыңдалым, сөйлесім, оқылым, жазылым, іштей сөйлесім, аударма тілдесім (ауызша, жазбаша).
--

Кесте №3. Тілдесімдік қызметтің түрлері

Тілдесімдік қызмет:

- 1) **тыңдалым** тілдесімдік қызметі (тыңдалым қызметі);
- 2) **оқылым** тілдесімдік қызметі (оқылым қызметі);
- 3) **сөйлесім** тілдесімдік қызметі (сөйлесім қызметі);
- 4) **жазылым** тілдесімдік қызметі (жазылым қызметі);
- 5) **іштей сөйлесім** тілдесімдік қызметі (іштей сөйлесім қызметі);
- 6) **аударма** тілдесімдік қызметі (аударма (аудармашылық) қызметі).

Тіл тілдесімді жасайды және тілдің өзі тілдесімнің ішінде жасалады. Сондықтан тілдесім, тілдесімдік қызмет тіл бірліктерінің қызмет атқару процесі және сол процестің нәтижесі, яғни тілдің қызметінің нәтижесі. Тіл мен тілдесім, тілдесімдік қызмет дихотомиялық, полихотомиялық қарама-қарсы позицияларда болғанымен бірін-бірі дамытады, байытады. Яғни тіл мен тілдесім біріне-бірі қарсы емес, себебі тіл – әрі құрал, әрі тілдесімнің өндірістік қызметінің материалы, яғни – әрі тіл материалы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков). – Санкт-Петербург, «Златоуст», 1999. – 472 с.

[2] Арутюнова Н.Д. Речь // Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», Москва, 2000, с. 414-416.

[3] Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, «Санат», 4-ші басылым, 2003. – 496-бб.

[4] Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.

[5] Байтұрсынұлы А. Сауат ашқыш. Дыбыс әдіс жолымен тәртіптелген қазақша әліпби. Сауатсыз үлкендер үшін 1-ші кітап. Семей. Губиздат баспаханасы, 1926 // Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, «Ана тілі», 1992. – 91-138-бб.

[6] Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық. Орынбор, 1914 // Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, «Ана тілі», 1992. – 141-171-бб.

[7] Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-інші тіл танытқыш кітап. Қазақстан мемлекеттік баспаханасы. – Қызылорда, 1925 // Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, «Ана тілі», 1992. – 173-188-бб.

[8] Байтұрсынұлы А. Тіл жұмсар. Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы таныстыратын 1-ші кітап. – Қызылорда, 1928 // Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, «Ана тілі», 1992. – 335-356-бб.

[9] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, «Ана тілі», 1992. – 447-бб.

[10] Березин Ф.М. История русского языкознания. – М., 1979, 223 с.

[11] Бодуэн де Куртенэ И. А. О связи фонологических представлений с представлениями морфологическими, синтаксическими и семасиологическими // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Москва. Изд-во АН СССР, 1963, Т.2, С. 163-174

[12] Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 2000. – 400 с.

[13] Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языков. Слог. Интерференция. Обучение произношению. Ташкент. Фан, 1991, -239 с.

[14] Джусупов М. Фонемография Ахмета Баутурсынова и фонология сингармонизма. Ташкент. «Узбекистон» 1995, 176 с.

[15] Джусупов М., Ибраймов К. Ахмет Байтұрсынұлы: ғылымтаным, терминжасам, стилистика. Алматы, «Әлем», 2015, 215 б.

[16] Жалмаханов Ш., Ысмағұлов Ж. А. Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін салушы. – Қарағанды, «Болашақ – баспа», 1997.

[17] Жүсіпұлы Маханбет (Джусупов М). Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. Алматы. «Ғылым», 1998, 216 б.

[18] Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М., «Просвещение», 1979. – 224 с.

[19] Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. – Алматы, «Мектеп», 1983. – 231-бб.

[20] Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми теориялық негіздері. Докт. дисс. автореф. – Алматы, 1996. – 58-бб.

[21] Реформатский А.А. Введение в языковедение. Издание четвертое, исправленное и дополненное. М. «Просвещение», 1967. – 544 с.

[22] Соссюр Фердинанд де. Заметки по общей лингвистике. – М.: Прогресс, 1900. – 281 с.; 2000. – 280 с.

[23] Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. – М., 1933. – 245с.

[24] Стилистический энциклопедический словарь русского языка. Под общей редакцией М.Н.Кожинной. – М. «Флинта», «Наука», 2003. – 696 с.

[25] Тіл білімі сөздігі (Словарь по языкознанию). Жалпы редакциясын басқарған проф. Э.Д.Сулейменова. – Алматы, «Сорос-Қазақстан қоры». «Ғылым», 1998. – 544-бб.

[26] Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы, «Ғылым», 1999. – 968 бб.

[27] Хасенов Ә. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, «Рауан», 1990. – 184-бб.

[28] Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании //Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М.: «Просвещение», 1964. Ч.II. – С. 361-373.

[29] Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь. М; Астрель: АСТ: Хранитель, 2007, 746 с.

[30] Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита (Опыт практического приложения лингвистической теории) //Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия. – М.: Наука, 1970. – С.123-148. (Впервые было опубликовано в журнале «Культура и письменность Востока». – М., 1928. Кн. 1. С.41-64).

[31] Ingeborg Baldauf. Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland und sowjettürken (1850-1937): Ein Symptom Ideengeschichtlicher und kulturpolitischer entwicklungen Akademiai klado – Budapest, 1993, 782 p.

МРНТИ 16.21.37

З.М.Базарбаева

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ СУПЕРСЕГМЕНТТІ ФОНЕТИКАСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫСЫ

Аннотация. Мақала қазақ тіл білімінің негізін қалаушы Ахмет Байтұрсынұлының суперсегментті фонетика саласындағы ғылыми мұрасына арналған. Интонацияның негізгі компоненттері, олардың дыбыстық сөйлеудегі қызметі Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми ілімі тұрғысынан сипатталады. *Әуен, қарқын, үдемелік, пауза, тембр* деген интонацияның компоненттеріне егжей-тегжейлі сипаттама берілген. Тілдің интонациялық ерекшелігі просодикалық құралдарды таңдауда және олардың өзара байланысында көрінеді. Ахмет Байтұрсынұлының пікірінше, қазақтың просодикалық жүйесі орыс тілінен гөрі француз тілінің просодикалық жүйесіне ұқсас. Орыс екпіні сөйлемнің әр жеріне түссе, ал қазақ екпіні француз тіліндегідей сөйлемнің соңына түседі.

Интонацияның ең кіші функционалдық бірлігі туралы түсінік берілді. Интонома – таңба, оның формасы да, мазмұны да бар. Фонемалар сияқты интономаның саны шектеулі. Эксперименттік-фонетикалық зерттеулер